

МОЖЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ МОДЕЛІ ЗНАЧЕННЯ ПРИ СИСТЕМНОМУ ОПИСІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДИНИЦЬ ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПАРТИТИВНОЇ ЛЕКСИКИ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Назви частин цілого в російській мові належать до найменш вивчених явищ лексики. Це пов'язано перш за все з тим, що референти даних значень не виступають об'єктами наукового чи професійного пізнання, а їхні суттєві та відмінні ознаки не аналізуються, не виявляються в жодній науці чи сфері практичної діяльності.

Партитивна лексика (від лат. *pars, partis f* – частина) включає в нашому дослідженні коло субстантивних номінацій (232 од.), які мають ідентифікатор частина цілого і структуровані за типом лексико-семантичного поля.

Ідентифікація партитивної лексики здійснюється через ідентифікатор у значенні "відділений від цілого фрагмент, який характеризується відносною самостійністю, незавершеністю, відсутністю власної номінації до відділення" (наприклад, *осколок, обломок, лоскут, ломоть, фрагмент, цитата* – частини, вилучені з цілого об'єкта дійсності, і ті, які отримали внаслідок цього свою назву). У структурі значень семем лексико-семантичного поля "Частина цілого" семи "частина", "самостійне існування", "незакінченість", "відсутність власної номінації до відділення" є основними, постійними, яскравими. Названі семи як інтегральні можуть бути зведені до одного семантичного компонента, позначеного нами як "партитивність". Для ЛСП "Частина цілого" семантичний компонент "партитивність" – категоріальна сема, або архісема.

Як і в будь-якій динамічній структурі, в цьому полі спостерігаються "горизонтальні" (внутрішньопольові) і "вертикальні" (міжпольові) семантичні процеси, характерні для існування поля як мікросистеми в лексико-семантичній системі сучасної російської мови. Наш ілюстративний матеріал налічує 10 тис. прикладів. Механізм функціонування конститuentів лексико-семантичного поля партитивної лексики та взаємодіючих з ним одиниць виявляється в роботі на основі принципів комунікативної моделі значення [3, с. 157-359] через аналіз семних модифікацій значень в комунікативному акті.

Розглянемо "горизонтальні" процеси. До регулярних і досить частотних їхніх проявів належить синонімія, порівняння, внутрішньопольові варіювання ЛСВ.

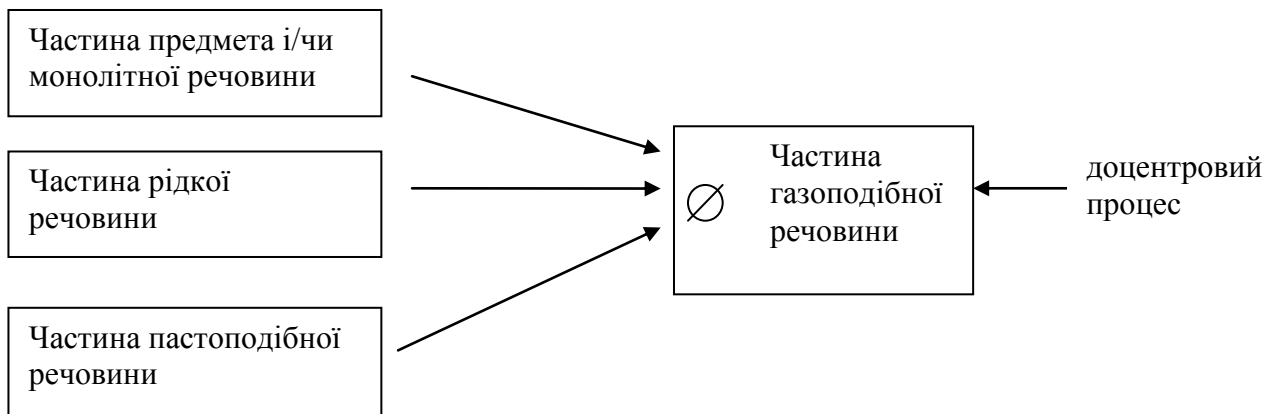
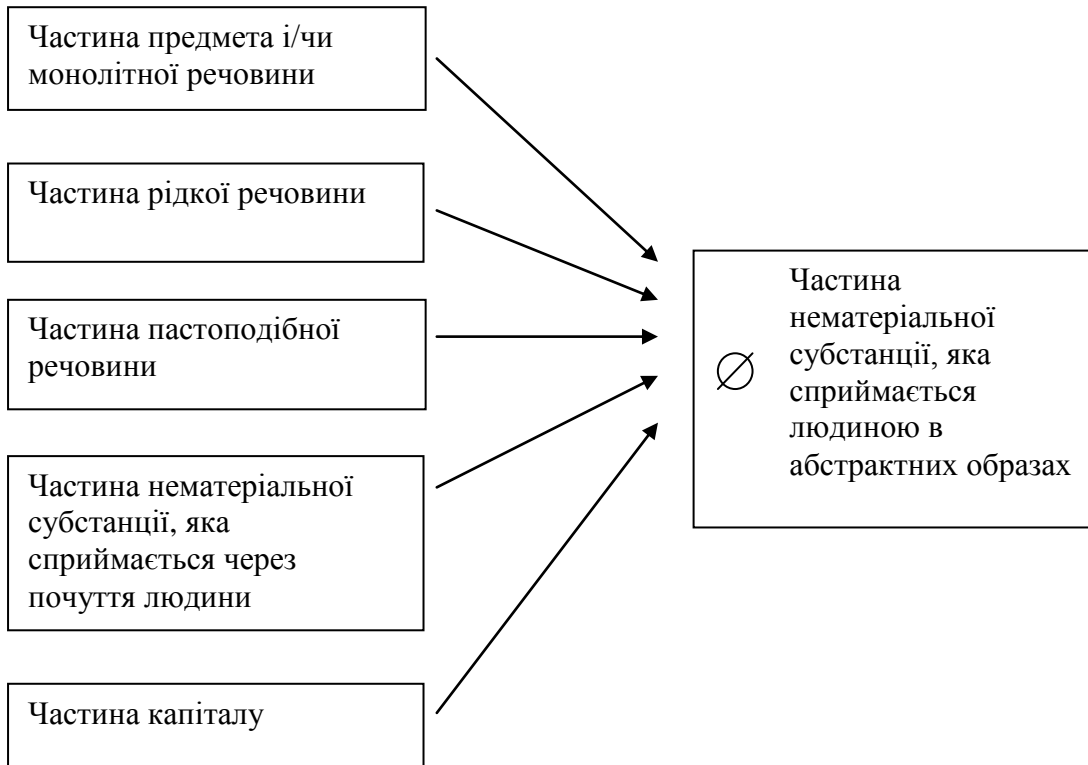
Різні семантичні типи квазісинонімів поля беруть участь в імплікативних перетвореннях, результатом яких є нейтралізація родо-видових та видо-видових семантичних відмінностей у позиції актуалізації архісеми "партитивність". Наприклад: *...Как выплеснутая в воздух золотого чарка вина, что камушками, самоцветными брызгами горит в солнце, опадая каплями этими под ноги в грязь...* (А.Білий). У даному випадку нейтралізується компонент "розлетівся від удару, плеску, вітру".

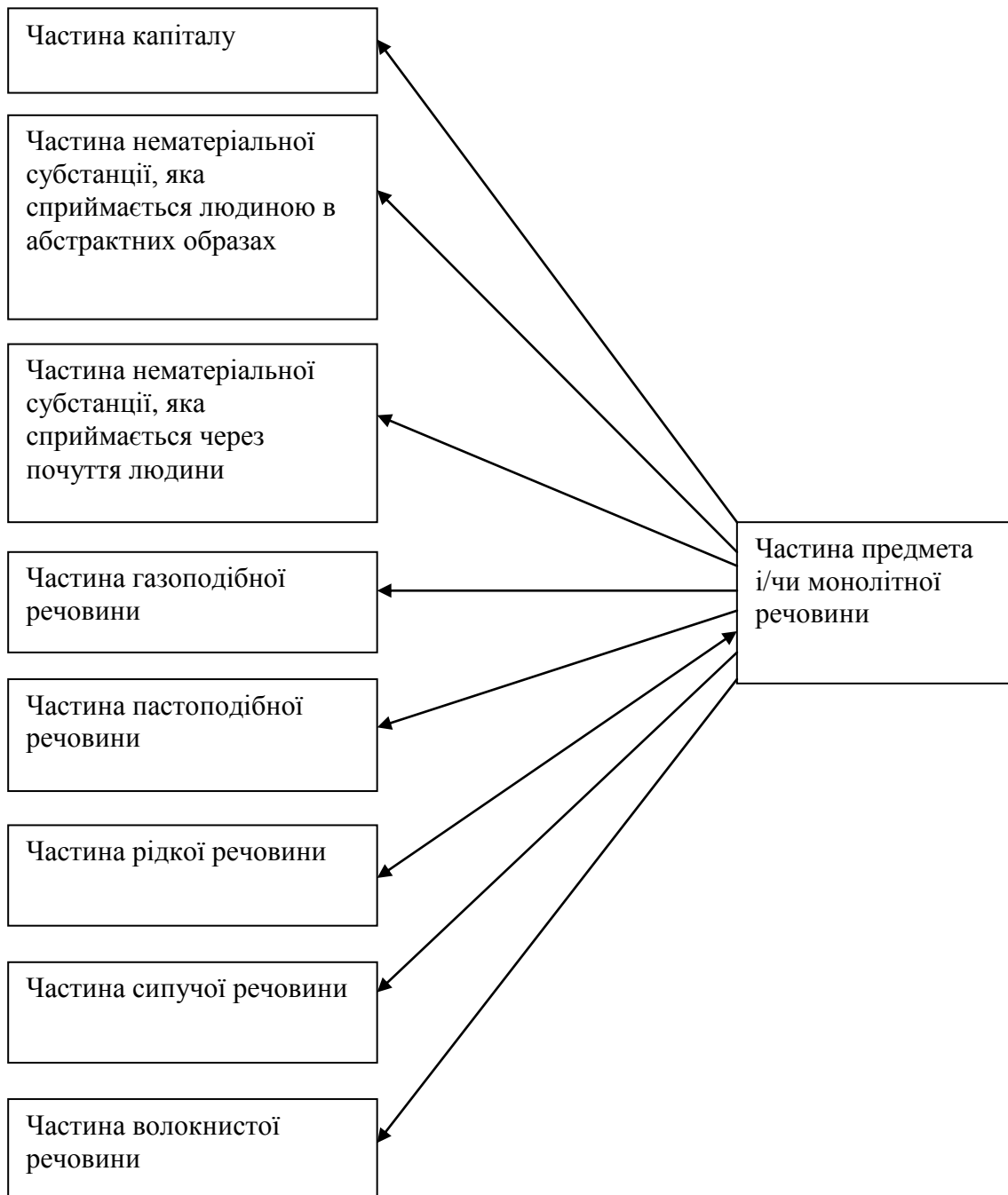
За даними дослідження, найбільшою інтенсивністю семантичних зв'язків характеризуються одиниці, які знаходяться в середині лексико-семантичних мікрогруп. На межі парцел зв'язки слабшають, але залишаються досить сильними для збереження єдності поля. Наприклад, партитиви в порівняльному звороті: *Спокойной и уверенной любви не превозмочь мне к этой стороне: Ведь капелька новгородской крови Во мне – как льдинка в пенистом вине* (А.Ахматова).

Аналіз внутрішньопольових семантичних процесів варіювання ЛСВ поля партитивної лексики дозволяє говорити про два види переносних вживань. У першому випадку лексеми співвідносяться з референтами, які належать до різних понятійно-тематичних мікрогруп ЛСП партитивної лексики (актуалізується архісема поля "партитивність" і певний набір сем із складу значення), у другому випадку лексеми співвідносяться з референтами, які не належать до референційних об'єктів даного поля (актуалізується певний набір сем зі складу значення без актуалізації архісеми поля "партитивність").

До переносних використань 1-го виду належать 25 типів перенесення значень, які різняться за масштабом, направленням та частотністю. Дані параметри регулюються мовними потребами аналізованої мікроструктури. Так, внутрішньопарцелярні перенесення, які є можливими через розширення значень, зафіксовані в межах тільки двох ЛСМГ, котрі представлені найбільш повно та різнобічно: "Частина предмета і /чи монолітної речовини" і "Частина рідкої речовини." (Наприклад, перенесення: частина продукту харчування → частина будь-якої монолітної речовини. *Средиземное море шевелится за огрызками колоннады, как солёный язык за выбитыми зубами* (Й.Бродський). Актуальний зміст — "частини, які залишилися, з нерівними краями".)

Найбільш регулярними та частотними із міжпарцелярних переносних використань є перенос направлення "Частини твердої, рідкої, пастоподібної речовини, частини капіталу, нематеріальної субстанції, яка сприймається через почуття людини" → "Частина нематеріальної субстанції, яка сприймається людиною в абстрактних образах" (43% усіх перенесень), досить регулярними переносними використаннями можна вважати переноси направлення "Частина твердої, пастоподібної, рідкої речовини" → "Частина газоподібної речовини" (11% усіх перенесень), що пов'язано з необхідністю заповнення семантичних лакун за рахунок сусідніх ЛСМГ, наприклад: *Прошлое моё разорвано на кочки* (В.Набоков); *Ветер рвал в кочья жирный дым* (К.Паустовський). Парцела "Частина газоподібної речовини" має також інший шлях поповнення – доцентровий процес, котрий іде через семне варіювання прямого та переносного значення. Ймовірно, що зворотний напрямок даних семантичних процесів не реалізується у зв'язку з відсутністю в даних ЛСМГ узуальних, належних їм членів. Векторний аналіз [2, с.111-112] міжпарцелярних процесів дозволяє наочно передати динамічну пропорцію цих явищ.

Непропорційність частотності вияву семантичних процесів також характерна для направлення "Частина предмета і / чи монолітної речовини" → інші ЛСМГ поля: якщо члени ЛСМГ "Частина предмета і / чи монолітної речовини" як головної, більш повної парцели поля активно здійснюють переноси значення у всі інші ЛСМГ (88% усіх переносів), то зворотний напрям представлений тільки однією лінією "Частина рідкої речовини" → "Частина предмета і / чи монолітної речовини" (наприклад: *Тарелочные черенки брызгами разлетелись по углам комнаты* (К.Федін), що зумовлено самодостатністю сприймаючої системи.

Переносні використання 2-го виду – перехідний етап до виникнення переносних значень партитивів, що характерно для відцентрових процесів. Першим фактором у трактуванні цього явища як перехідного є його регулярний характер, другим – можливість використання партитивів цього виду для позначення цілих (нерозчленованих) об'єктів дійсності. Аналізований матеріал дозволяє розглянути переноси за формою, розміром, властивістю речовини, статусом, прототипом, результатом впливу, конотації, а також за групою даних ознак. (Наприклад, перенос за формою, розміром та властивістю речовини: *В светлеющем просторе неба, который на глаз делался всё больше и глубже, дрожала чистой яркой каплей Венера* (І. Бунін). Актуальний зміст – "кругла, маленька, яскрава".)

Лексичні мікроструктури, якою є і лексико-семантичне поле партитивної лексики, не мають чітко визначеної межі. Навпаки, для них характерна певна відкритість, Семантичні поля, як зазначає Ю.Д. Апресян, на відміну від синонімічних і квазісинонімічних рядів, утворюють незамкнуті і багаторазово перехресні семантичні групування, будь-які два з яких зв'язані, як і змальований ними світ речей, процесів та ідей, безперервним ланцюгом проміжних семантичних ланок, незалежно від того, наскільки далеко одна від одної у семантичному просторі мови ці групування стоять [1, с.255].

Розглянемо так звані "вертикальні" процеси, які репрезентують собою два типи процесів: відцентровий як розвиток у членів даної ЛСГ значень, властивих іншим ЛСГ, і доцентровий як розвиток у членів інших ЛСГ значень, властивих даній ЛСГ. Міжпольове варіювання партитивів і одиниць взаємодіючих полів полягає в актуалізації нового набору сем, зумовлюючого експлікацію окремого, самостійного значення.

Відцентровий процес І, пов'язаний з семантичним варіюванням прямого значення, відбувається в двох напрямках:

1) по лінії набуття партитивами значення цілісності (наприклад: *Очень соленую кету можно предварительно отмочить целым куском в холодной воде* ("Книга про смачну та поживну їжу"); додаткова сема – "цілий предмет");

2) по лінії набуття партитивами значення "складова частина цілого" (наприклад: *Целую локоть загорелый И лба кусочек восковой* (О. Мандельштам); мовленнєва модифікація семного конкретизатора "партитивна частина" в межах семантичної ознаки "частина цілого").

Відцентровий процес II, пов'язаний з семантичним варіюванням, який супроводжує перенос назв, іде по лінії утворення переносних значень. Аналіз ЛСВ поля партитивної лексики має підстави для встановлення принаймні чотирьох напрямків метафоричного переносу, що дає можливість виділити відповідно 4 види переносних значень:

1. Перенос: неістота → людина. (Наприклад: *Не крадуцимся перешибленным зверем, – Нет, каменной глыбой Выйду из двери – Из жизни* (М.Цветаева). Додаткова сема – "гордий, недоступний")

2. Перенос: частина цілого → кількість. (Наприклад: *Проходили камеру новички, еще уберегише крошки европейской свободы* (О.Солженіцин). Додаткова сема – "невизначено мала кількість")

3. Перенос: частина цілого → численність об'єктів дійсності. (Наприклад: *А вместе со мной, как снежная лавина, катился все увеличивающийся ком доносов* (О.Вертинський). Додаткова сема – "сукупність, невизначена множина")

4. Фразеологізація словосполучень, які мають у своєму складі партитивну лексику. (Наприклад: *Тяжело и обидно до слез, Разрывается сердце на части* (Г.Умивакіна). Значення – "морально страждати, мучитися")

За основу класифікації доцентрових процесів нами взятий той же принцип, що і при розподілі по групах явищ відцентрового характеру. Так, в залежності від того, в умовах прямої чи переносної номінації здійснюються дані процеси, виділяються два види доцентрових процесів: доцентровий процес I, пов'язаний із семантичним варіюванням прямого значення, йде по лінії набуття лексемами в комунікативних актах значення партитивності; доцентровий процес II, пов'язаний із семантичним варіюванням, яке супроводжує перенос назв, іде по лінії утворення в мовленнєвих актах переносного партитивного значення. На підставі аналізу доцентрових семантичних процесів I і II можна дійти висновку, що ці процеси визначають:

- а) перетин з периферійною областю ЛСП партитивної лексики,
- б) перетин з ядерною областю ЛСП партитивної лексики.

Оскільки периферія поля поділяється на декілька зон, виділяється рівень периферійної глибини проникнення одиниць. Так, пересікаються із зоною крайньої периферії поля партитивної лексики конкретні семемі, в структурі значень яких сема "партитивність" є периферійною семою, здатною актуалізуватися в комунікативному акті (групи лексичних одиниць, які позначають об'єкти речовинної субстанції відповідної конфігурації); наведеною семою в процесі комунікації (окремі лексичні одиниці в умовах прямої і переносної номінації, сукупні іменники ЛСП кількості, конституенти ЛСП образів множини); модифікаційною семою в мовленнєвому акті (групи семем, які позначають частину як складовий елемент цілого). Наприклад: *Ветер срывал с воды клубы пара и уносил их в сторону.* (В.Губарев). Підсилена ядерна сема "кулястий обрис" і актуалізована периферійна сема "партитивність".

Перехрещуються з ядерною областю ЛСП партитивної лексики абстрактні семемі, в структурі значення яких сема "партитивність" – наведена сема в процесі комунікації (периферійний елемент ЛСП кількості *доза* в умовах

перенесення номінації); модифікаційна сема в мовленнєвому акті (периферійні елементи ЛСП кількості *половина, треть, четверть*). Наприклад: *Он ударил кулаком по столу, кусок сыра сломался, в руке осталась только половина* (С.Зам'ятін). Мовленнєва модифікація семного конкретизатора "складова частина" в межах семантичної ознаки "частина цілого", яка підтримана вербальною експлікацією.

Відцентровий та доцентровий процеси – два симетричних семантичних процеси не тільки за направленням, але і в змістовому плані. Так, відцентровий процес набуття партитивами значення цілісності має антипод в доцентровому процесі набуття цілими об'єктами значення партитивності; відцентровий процес утворення в семній структурі партитивів значення кількості і невизначеної множини супроводжується доцентровим процесом утворення в семній структурі конститuentів поля кількості та образів безлічі значень партитивності; відцентровий процес внесення в семіми партитивів модифікаційного значення "складова частина" протилежний доцентровому процесу внесення в семіми із значенням "складова частина" модифікованого значення "партитивна частина". Дещо зближується відцентровий та доцентровий процеси набуття різними словами okazіональних партитивних значень і набуття партитивами різних значень за допомогою фразеологічних словосполучень, котрі мають у своєму складі партитивну лексику. Зворотної аналогії у відцентровому процесі утворення переносних оціночних значень, денотати яких відображають психологічні якості людини, немає. Стійкість та симетричність більшості зовнішніх семантичних процесів свідчать про діалектичність зв'язків між проміжними фрагментами мови, а також дозволяє прогнозувати можливі семантичні інновації.

Таким чином, лексико-семантичне поле партитивної лексики як один із фрагментів динамічної структури мови є система різнопланових зв'язків, які виявляються через аналіз семних модифікацій значень партитивів у комунікативному акті.

Література

1. Апресян Ю.О. Лексическая семантика (синонимические средства языка). – М., 1974. – 367 с.
2. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М., 1991. – 139 с.
3. Стернин И.А. Лексическое значение слов в речи. – Воронеж, 1985. – 170 с.